

Еволюція національного консерватизму в оцінці болгарської повоєнної історіографії

Консерватизм як політична течія, як філософія та ідеологія остаточно оформився у Франції за часів Великої буржуазної революції кінця XVIII сторіччя. Поняття «консерватизм» і «консерватор» вперше застосував французький суспільно-політичний діяч і письменник Ф. Шатобріан. Саме тоді розпочалась історія однієї з трьох «великих» ідеологій, що відстоювала передусім такі цінності як порядок, стабільність, справедливість, рівновага. У наш час актуальності консерватизму додають зміни, що відбуваються у світі. Криза національної держави, основною причиною якої є глобалізація та інтеграційні процеси в Європі, поставила перед консерваторами нові завдання. Збереження національної культури, відносна самостійність економіки – ось основні гасла, під якими виступають сучасні консервативні політичні сили в усіх країнах Європи. У Болгарії XXI сторіччя, яка, з одного боку, своє майбутнє вбачає у спільному європейському домі, а з іншого, намагається зберегти свої національні особливості та економічну самостійність, ці гасла досить популярні. Семирічна історія Народної консервативної партії Болгарії (1879 – 1886 рр.) нероздільно пов'язана з розбудовою держави після Берлінського конгресу. З самого початку свого існування ця партія мала незначний вплив на суспільну думку, проте змогла об'єднати велику частину інтелектуальної еліти країни. Більшість її членів отримала освіту в кращих університетах Західної Європи і Росії, була матеріально забезпеченою, брала участь у національному русі періоду національного Відродження. Консервативні погляди поділяли й представники вищого духовенства країни. Крім того, її члени входили до складу п'яťох урядів Болгарії (всього протягом 1879 – 1886 років змінилося дванадцять урядів). Саме тому консерватори мали визначальний вплив на долю країни в перші роки її існування. На думку членів Консервативної партії, державою повинні були керувати «найпочесніші», тобто найбільш

заможні й освічені люди. Ідеальну форму правління для Болгарії вони вбачали в абсолютній монархії. Не наважуючись відкрито захищати цю форму правління, консерватори виступали за обмеження конституційних прав, щоб широкі маси народу, в силу своєї невідповідності, не були допущені до управління країною. Консерватори вимагали встановлення майнового та освітнього цензу для виборців, зменшення кількості депутатів Звичайних народних зборів та впровадження верхньої палати парламенту – Сенату. Боротьба консерваторів Болгарії за те, щоб країною керувало порівняно вузьке коло людей з достатньою підготовкою та освітою для цього, справді суперечить сучасній демократичній традиції. Тому часто-густо політика Народної консервативної партії характеризувалася деякими сучасниками та істориками-марксистами як «антинародна», «реакційна» та «регресивна». Але саме у середовищі консерваторів вперше сформувалися ідеї єдиної Болгарії, захисту вітчизняної індустрії та сільського господарства, розвитку професійної освіти й виховання, впровадження прогресивної податкової системи. Зважаючи на це, діяльність Народної консервативної партії Болгарії не можна характеризувати однозначно.

Інша впливова політична сила перших років незалежності – Ліберальна партія Болгарії – у 1883 році розпалася на два угруповання: правих і лівих. На чолі першого стояв Д. Цанков, який об'єднав навколо себе не тільки поміркованих лібералів, а й частину консерваторів. Діючи в інтересах князя Александра Батенберга, «цанковісти» виступили за конституційні перетворення, спрямовані на розширення влади монарха і, відповідно, на обмеження повноважень парламенту. Згодом «цанковісти» перетворилися на впливову політичну силу, стали окремою партією, котра мала більше консервативний, аніж ліберальний характер. 1894 року один із колишніх лідерів консерваторів Костянтин Стоїлов створив нову політичну організацію – Народну партію Болгарії, яка одразу ж стала однією з найвпливовіших в країні. У політичних умовах, що склалися після падіння уряду С. Стамболова, колишні консерватори діяли інакше. «Народняки»

намагалися розширити коло свого електорату, саме тому їхня програма, у порівнянні з програмою Консервативної партії, стала більш ліберальною і проголошувала необхідність збереження в країні демократичних інститутів та свобод.

Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя консервативна течія в Болгарії еволюціонувала. Її представники брали на озброєння ліберальні ідеї і принципи. В країні, де кількість депутатів від тієї чи іншої партії у парламенті залежала від кількості відданих за партію голосів на виборах, це було закономірним процесом.

У болгарській історіографії тема еволюції консервативної течії знайшла широкий відбиток. Але в період існування в країні режиму «народної демократії», коли дослідники починають брати на озброєння марксистську методологію, інтерес до вивчення цієї теми був незначним. 1948 року було опубліковано роботу Я. Йоцова, яка є показовою для методологічного повороту болгарської історичної науки [13]. Основну увагу автор зосередив на дослідженні політичної діяльності партій лівого і лівоцентристського напрямку: Землеробської спілки, «тісняків» – БРСДП (т. с.), «широких» соціалістів – БРСДП (ш. с.). Про консерваторів Я. Йоцов згадує як про «вкрай реакційну» партію буржуазії та заможних землевласників, на основі якої сформувалися такі ж «реакційні» Народна і Прогресивно-ліберальна партії. У своїй наступній роботі [14] Я. Йоцов робить висновок, що під час перебування при владі «народняків» – нащадків консерваторів, політична ситуація у Болгарії мало чим відрізнялася від ситуації, що склалася під час антидемократичного режиму «ліберала» С. Стамболова. Це доволі спірний висновок автора, адже починаючи з 1899 і аж до 1934 року правлячі партії й коаліції в Болгарії змінювали одна одну лише конституційно-парламентським способом. Отже, ліберальні зміни у політичному житті країни з приходом до влади «народняків» були реальністю, а з моменту відставки кабінету К. Стоїлова у Болгарії розпочався демократичний період.

Інший представник нової генерації болгарських істориків Г. Шелев підкреслив, що єдиною політичною силою в Болгарії, яка підтримувала наміри князя Александра Батенберга впровадити у життя двопалатний парламент, були консерватори. Автор критикує їх за це і називає реакціонерами. Таке визначення, на думку Г. Шелева, консерватори отримали за намагання повернути демократизацію країни у зворотному напрямку [28]. Історик не вдається до глибокого аналізу їхніх мотивів, саме в цьому полягає його ідеологічна заангажованість.

І. Дімітров у своїй праці [11] доводить, що спільність соціально-класових інтересів Консервативної партії та правих лібералів («цанковістів») зумовила політичний союз між ними. Крім того, автор справедливо зауважив, що цей союз був вигідний Александру Батенбергу. Намагання князя порозумітися з правими лібералами називаються безперспективними. Адже «цанковісти» не мали такої підтримки серед населення Болгарії, якою користувалися ліві ліберали на чолі з П. Каравеловим. Під час «режиму повноважень» консерватори характеризуються І. Дімітровим як маріонетки А. Батенберга, який використовував їх для досягнення своїх політичних цілей [12]. З цим твердженням автора можна погодитися лише частково. Так, консерватори справді підкреслювали своє намагання сприяти курсу князя. Але політична платформа партії розпочала формуватися ще до обрання А. Батенберга головою держави.

С. Гринчаров – історик, який значну частину своїй наукових праць присвятив вивченню історії Прогресивно-ліберальної партії. Період, коли «цанковісти» перебували при владі (1901 – 1903 рр.), він характеризує як час упертого протистояння уряду прозахідному курсу царя Фердинанда [6, 7, 8]. Наступні дві роботи С. Гринчарова [10, 11] охоплюють останній рік діяльності Консервативної партії. В них автор приходить до висновку, що саме на основі кадрів першої політичної організації консерваторів були створені Народна та Прогресивно-ліберальна партії. С. Гринчаров показав еволюцію консервативної течії та закономірність її кризи у середині 80-х

років XIX століття, підкресливши, що політичні умови завжди накладали відбиток на цілі та завдання партій. Консервативна партія розпалась, аби дати можливість утворитися новим політичним організаціям, які були більш актуальними в нових умовах.

У 70-ті роки XX сторіччя було опубліковано значну кількість робіт М. Петрова. Переважна більшість з них присвячена вивченню політичної історії Болгарії у перші роки після Визволення. Крім того, автор зробив великий внесок у дослідження діяльності Консервативної партії. М. Петров показав неможливість співпраці князя та консервативних урядів Т. Бурмова і митрополита Климента з ліберальною більшістю Звичайних народних зборів. Призначення ж Д. Цанкова головою уряду автор назвав перемогою демократичних сил [24]. М. Петров акцентує увагу на тому, що протистояння лібералів і консерваторів стало яскравим проявом боротьби демократичних сил та реакції. Уряд поміркованого консерватора і русофіла митрополита Климента (В. Друмєв) автор справедливо назвав компромісним. Князь, за словами М. Петрова, намагався розрядити складну ситуацію в країні. Зважаючи на популярність Климента серед народу, Александр Батенберг призначив його головою наступного уряду [25].

Є. Стателова є однією з найвідоміших спеціалістів з історії політичних партій Східної Румелії. Вона дійшла висновку, що між консерваторами князівства Болгарія і Народною партією Східної Румелії існували тісні зв'язки. Їхні політичні цілі і завдання були дуже схожими. Є. Стателова не наважується називати Народну партію консерваторами Східною Румелії, адже вони виступали за глибокі перетворення в автономній області, що суперечило головній ідеї класичного консерватизму [27].

Відомий знавець діяльності парламенту М. Манолова у книзі «Створення Тирновської конституції» [15] критикує наміри К. Стоїлова усунути більшість депутатів Установчих зборів від обговорення проекту основного закону (Органічний статут), вбачаючи в цьому спробу посилити консервативні риси Конституції. Але разом з тим дослідниця забуває про те,

що серед членів Установчих зборів були представники, які зовсім не розумілися на питаннях, пов'язаних з розбудовою держави. Автор підкреслює велике значення перемоги лібералів, яким вдалося внести зміни до Статуту і, таким чином, зробити Тирновську конституцію більш демократичною. У наступній книзі М. Манолової «Парламентаризм у Болгарії 1879 – 1894» [16] акцентується увага на протистоянні консерваторів і лібералів у перші роки болгарської державності. Автор наголошує на низці законопроектів (наприклад, економічній програмі на захист вітчизняної індустрії, розробленій Г. Начовичем 1881 року), які вносилися на розгляд Народних зборів консерваторами. М. Манолова називає їх надзвичайно важливими для Болгарії. Крім того, автор книги, характеризуючи соціальний склад консерваторів, наголошує на тому, що більшість їх членів належала до національної еліти. Остання монографія М. Манолової [17] присвячена політичній історії Третьої Болгарської держави та дає уяву про основні питання, що стали причиною протистояння консерваторів і лібералів на Установчих зборах і в парламенті. Консервативна партія характеризується автором як права політична сила, якій судилося витримати багато несправедливої критики. Автор аналізує декілька законопроектів, котрі вносилися на розгляд у Звичайні народні збори консерваторами та робить висновок, що політика Консервативної партії з багатьох питань була значно реалістичнішою, ніж у лібералів.

В. Ніколова у своїх роботах, присвячених діяльності Народної партії Болгарії, показує зміни, які відбулись у болгарському суспільстві після падіння диктатури С. Стамболова. З моменту, коли 1894 року до влади прийшли колишні консерватори на чолі з К. Стоїловим, в країні відбувається поступова лібералізація політичного режиму [18]. Політика «народняків» у цілому оцінюється як антинародна, але автор підкреслює й позитивні зміни – реформа податкової системи, розвиток промисловості, більш динамічне будівництво залізничних колій [19]. В. Ніколова характеризує політичну боротьбу в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX сторіччя, як

протистояння двох угруповань, котрі не могли знайти спільної мови стосовно питання про зовнішньополітичну орієнтацію країни [20]. Після падіння режиму Т. Живкова В. Ніколова не змінила напрямки своєї наукової діяльності. У своїй наступній роботі вона зазначає, що «народняки», які прийшли до влади відразу після лібералів-«стамболовістів», проводили більш ліберальну політику, аніж їхні попередники. Особливо, на думку автора, це стосується податкової політики та економічних програм загалом. В. Ніколова підкреслює, що Народна партія, навіть перебуваючи при владі, знаходилася в опозиції до прозахідного політичного курсу князя Фердинанда [21]. У своїй наступній статті [22] В. Ніколова показує еволюцію консервативної течії. Саме Консервативна партія, справедливо вважає автор, стала фундаментом, на якому виростили дві русофільські політичні організації – Народна та Прогресивно-ліберальна партії. В. Ніколова звертає увагу на те, що в умовах, коли парламентаризм у державі затвердився, консерваторам необхідно було кардинально змінювати свої політичні цілі та завдання.

Найвагоміший внесок у розробку теми діяльності Консервативної партії Болгарії належить Й. Гешевій. У першій її статті [2] зроблено висновок, що в непростих політичних умовах 1883 – 1884 років консерватори і частина лібералів («цанковісти») змушені були піти на зближення. Перші не мали широкої підтримки населення і не могли сформувати уряд. Тому вони намагалися союзом з правими лібералами посилити свою популярність серед народу й отримати необхідну більшість в парламенті. «Цанковісти» ж йшли на компроміс із владою, щоб нарешті вийти з опозиції та взяти участь у формуванні уряду. Й. Гешева підкреслює, що навіть у союзі з частиною лібералів, консерваторам не вдалося досягти своєї політичної мети. Поразка на виборах у Звичайні народні збори була результатом непопулярності консервативної ідеї серед народу. У наступних роботах [3, 4] Й. Гешева не тільки аналізує ті чи інші політичні кроки консерваторів, а й порівнює класичний консерватизм з болгарським, називаючи їх схожими. Намагання болгарських консерваторів впровадити в

країні таку форму державного управління, за якої б владу отримували найбільш заможні й освічені люди; відкрита підтримка князя; протекціонізм в економічній політиці – ось, на думку Й. Гешевої, головні спільні риси болгарського і європейського консерватизму. За часів панування марксистської ідеології, яка не ставила під сумнів прогресивність загального виборчого права, автор не відкидає поширений штамп про реакційність і антинародність програми консерваторів, котрі намагалися впровадити майновий ценз для виборців. Але, разом з цим, Й. Гешева підкреслює деякі прогресивні її риси: спроби підняти освітній рівень народу, протекціонізм в економіці тощо. Автор зазначає, що консерватори діяли в інтересах Болгарії, а не керувалися лише власними інтересами заможних представників суспільства. Після 1989 року Й. Гешева продовжує роботу над темою еволюції консервативної політичної течії у Болгарії. В одній з останніх статей [5] Й. Гешевої підкреслюється, що консерватори і ліберали були носіями монархічної ідеї. Але їхні погляди на монархію в Болгарії відрізнялися. Ідеалом політичного устрою для країни консерватори вважали абсолютну монархію, ліберали – конституційну. Автор наголошує, що Консервативна партія не була проти Конституції, а проти того, щоб країною керували люди, які не мали для цього ні відповідної підготовки, ні хисту. З цим твердженням Й. Гешевої варто погодитися.

З падінням комуністичної влади у болгарській історичній науці з'являються нові прізвища дослідників. Вони належать до генерації істориків, які по-новому висвітлюють питання, пов'язані з оцінкою партійно-політичної системи країни у 1879 – 1908 роках, зокрема з місцем в ній консерваторів, «народняків» і «прогресистів». Відомий дослідник політичної історії Болгарії Д. Саздов показав еволюцію консервативної течії в країні з моменту Визволення до кінця Першої світової війни [26]. На початку ХХ сторіччя автор виділяє серед правоцентристських партій за їхньою зовнішньополітичною орієнтацією дві групи: русофіли і германофіли. Русофіли, на його думку, змогли зберегти у своїй політиці ліберальні

традиції, германофіли ж втратили їх. Історик намагається довести це конкретними прикладами і прямим порівнянням політики тих чи інших партій. Він справедливо підкреслює опозиційність «народняків» і «прогресистів» пронимецькому курсу князя. Натомість Фердинанд, на думку Д. Саздова, вмiло використовував у своїх цілях навіть русофiльську орієнтацію своїх політичних опонентів.

М. Палангурскі не погоджується зі старими марксистськими визначеннями та деякими очевидцями подій кінця 70-х – початку 80-х років ХІХ століття, які характеризували політику Консервативної партії Болгарії як антинародну, недемократичну і регресивну. Історик наводить ряд законопроектів, котрі доводять протилежне. Консерватори, на думку М. Палангурскі, діяли в інтересах своєї країни, їхня політика часто-густо була більш тверезою та реалістичною, аніж політика лібералів [23]. Щодо «народняків» і «прогресистів», то автор характеризує їх як політиків, програма яких мало чим відрізнялася від програми їхніх головних опонентів – «партій зелених краваток». Єдина принципова різниця полягала в їхній зовнішньополітичній орієнтації.

Спеціаліст з історії Народної партії Болгарії Р. Ангелова висвітлює опозиційну діяльність «народняків» під час перебування при владі «стамболовістів» – однієї з ліберальних партій. Автор статті не називає їх консерваторами, підкреслюючи, що великої різниці між правоцентриськими партіями на початку ХХ сторіччя не існувало. Єдина принципова різниця полягала у зовнішньополітичній орієнтації партії влади і опозиції [1]. Р. Ангелова говорить про специфіку розвитку партійної системи в Болгарії, яка сформувалася в результаті недостатнього рівня обізнаності більшості населення країни.

Таким чином, тема еволюції національної консервативної політичної течії в історіографії Народної республіки Болгарії часто висвітлювалася поверхово й упереджено. Діяльність консервативних урядів жорстко критикувалася, а такі її визначення, як «реакційна» і «антинародна»

перетворилися на штампи. Політика «народняків» і «прогресистів» – наступників консерваторів, часто отримувала аналогічні характеристики. Але ще до 1989 року в болгарській історичній науці інтерес до вивчення консерватизму як такого і болгарського консерватизму зокрема зростає. Політична діяльність Народної і Прогресивно-ліберальної партій, які відігравали одну з найпомітніших ролей у політичному житті Болгарії наприкінці XIX і на початку XX століть, починаючи з 70-х років XX сторіччя висвітлювалася докладніше. Після падіння комуністичного режиму перед болгарськими істориками виникло завдання: здолати марксистські стереотипи та об'єктивно висвітлити питання, пов'язані з діяльністю всіх політичних партій у Болгарії. Незважаючи на те, що тема еволюції консервативної політичної течії Болгарії зараз стала висвітлюватися більш різнопланово, не всі її аспекти розкриті з однаковою повнотою і залишають поле для дослідницької роботи істориків. Потрібно глибше розібратися з питаннями про зовнішньополітичну орієнтацію партій та окремих їхніх лідерів, про причини занепаду Консервативної партії; детальніше розглянути період з 1886 по 1894 рік, коли основна маса колишніх консерваторів, яка не втратила своєї ваги у державі, була «безпартійною». Відкритим залишається й питання про принципову різницю між болгарським консерватизмом кінця XIX – початку XX сторіччя і європейським класичним консерватизмом. Крім того, у болгарській історіографії до сьогодні відсутні монографії, присвячені комплексному аналізу діяльності русофільських партій у кінці XIX – на початку XX сторіччя. Це додає актуальності подальшому дослідженню цієї теми.

Література

1. Ангелова Р. Народната партия в вътрешнополитическото развитие на България (6. 05. 1903 – 16. 01. 1908) // Исторически преглед. – 2003. – № 1-2. – С. 3-31.

2. Гешева Й. Съюзване и разединяване между умерени либерали и консерватори 1883 – 1884 // Исторически преглед. – 1984. – № 3. – С. 79-89.
3. Гешева Й. Идеология и програми на Консервативната партия (1879 – 1886) // Исторически преглед. – 1986. – № 3. – С. 20-38.
4. Гешева Й. За отношенията на консерваторите към княз Александър Батенберг // Военноисторически сборник. – 1988. – № 1. – С. 140-157.
5. Гешева Й. Манархическата идея при управлението на княз Александър I (1879 – 1886) // Исторически преглед. – 2002. – № 1-2. – С. 24-43.
6. Грънчаров С. Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивно-либералната партия (1901 – 1903 г.) по въпросите на външната политика // Исторически преглед. – 1972. – № 5. – С. 31-39.
7. Грънчаров С. Вътрешни аспекти на българските политически режими (януари 1901 – май 1903 г.) // Исторически преглед. – 1977. – № 3. – С. 3-22.
8. Грънчаров С. Външнополитическа ориентация и дейност на българските правителства (1901 – 1903) // Външната политика на България 1878 – 1944. – София: Изд-во на БАН, 1978. – С. 115-234.
9. Грънчаров С. Русофилските политически партии, организации и управления в България (август 1886 – август 1887 г.) // Политически партии, организации и управления в България 1879 – 1944 г. – София: Изд-во на БАН, 1983. – С. 121-150.
10. Грънчаров С. Политическите сили и монархическият институт в България 1886 – 1984. – София: Наука и изкуство, 1984.
11. Димитров И. Крахът на режима на пълномощията и разцилиянието на либералната партия (1883 – 1884 г.) // Исторически преглед. – 1963. – № 2. – С. 23-53.
12. Димитров И. Режимът на пълномощията и борбата против него (1881 – 1883). – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1965. – 387 с.

13. Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година // Исторически преглед. – 1947 – 1948. – Кн. 2. – С. 177-193.
14. Йоцов Я. Към характера на «Народняшкото» управление // Исторически преглед. – 1951 – 1952. – № 2. – С. 123-142.
15. Манолова М. Създаване на Търновската конституция. – София: Изд-во на БАН, 1980.
16. Манолова М. Парламентаризмът в България 1879 – 1894. – София: Изд-во на БАН, 1989. – 236 с.
17. Манолова М. История на държавата и правото. Третата българска държава 1878 – 1944. – София: CIELA – soft and publishing, 2001. – 262 с.
18. Николова В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на К. Стоилов 1894 – 1899. – София, 1986.
19. Николова В. Строителни проекти и дейност на народната партия (1894 – 1899 г.) // Исторически преглед. – 1986. – № 5. – С. 38-51.
20. Николова В. Българския парламент опитите за превръщането му в действен орган (1887 – 1912) // Исторически преглед. – 1988. – № 5. – С. 3-17.
21. Николова В. Възгледи и стопанска политика на народната партия (1894 – 1912) // Обществено-политическият живот на България, 1878 – 1944. – 1990. – С. 66-132.
22. Николова В. Политическите партии в България (1885 – 1918). Общи черти и специфика // Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. – София: Изд-во на БАН, 1991. – С. 33-49.
23. Палангурски М. Държавно-политическата система на България (1879 – 1919). – Велико Търново: Слово, 1995. – 150 с.
24. Петров М. Първата политическа криза след Освобождението на България (1879 г.) // Исторически преглед. – 1973. – № 5. – С. 86-98.
25. Петров М. Правителството на митрополит Климент (1879 – 1880 г.) // Исторически преглед. – 1975. – № 5. – С. 56-65.

26. Саздов Д. Многопартийната политическа система и монархическият институт в България (1879 – 1918). – София, 1993. – 71 с.
27. Стателова Ел. Политическите партии в Източна Румелия (1879 – 1885) // Политически партии, организации и управления в България 1879 – 1944 г. – София: Изд-во на БАН, 1983. – С. 151-182.
28. Шелев Г. Въпросът за дупалатната структура на Народното събрание у нас // Годишник на Софийския ун-т. – 1957. – Т. 49. – С. 463-530.